

ENGELLİLER, DİN VE SOSYAL DIŞLANMA¹

Yunus BUCUKA²

Geliş: 21.06.2019 / Kabul: 02.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.581022

Öz

Bu çalışmada, engellilerin nasıl bir dini sosyalleşme sürecinden geçtiklerini ve bu sosyalleşme sürecinde yaşadıkları sorunları, sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları alanları ve bu dışlanmanın boyutlarını, kendilerinin yaşantı ve deneyimleri çerçevesinde belirlemek amaçlanmıştır. Ayrıca elde edilen bilimsel bilgiler ile engellilere yönelik toplumsal duyarlılık ve bilinç düzeyinin artırılmasına, onların toplumla bütünleşmelerini sağlayabilecek sosyal politikaların üretilmesine katkı sağlamak da hedeflenmiştir.

Araştırma, betimsel bir nitel çalışmadır ve nitel araştırma modellerinden fenomenolojik (olgubilim) model üstüne kurulmuştur. Çalışma alanını Bingöl İli Belediye sınırları içinde yaşayan ortopedik, görme ve işitme engelliler oluşturmaktadır. Araştırmada amaçsal örneklem tekniği ile belirlenmiş otuz engelli birey ile yarı yapılandırılmış form yardımıyla, derinlemesine görüşme yapılmıştır. Araştırmada, engellilerin birçok alanda sosyal dışlanma yaşadıkları sonucuna varılmıştır. Dışlanma yaşadıkları alanların başında toplumsal hayata dâhil olma, eğitim, sosyal ve kültürel faaliyetler, erişilebilirlik gibi alanlar bulunmaktadır. Bunlarla beraber dini toplumsal faaliyetlerde ve dini hizmet alanlarında da sosyal dışlanma yaşadıkları belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Engellilik, Dini Sosyalleşme, Sosyal Dışlanma, Dini Toplumsal Hayattan Dışlanma.

¹ Bu makale 2017 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde, Prof. Dr. Fazlı POLAT danışmanlığında hazırlanan "Dini Sosyalleşme ve Sosyal Dışlanma Ekseninde Engellilik" adlı doktora tezinden oluşturulmuştur.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ybucuka@bingol.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3001-2646>.

DISABLED PEOPLE, RELGION AND SOCIAL EXCLUSION

Abstract

The aim of this study is to determine how disabled people undergo a process of religious socialization and the problems they experienced during this process of socialization, the areas where they are exposed to social exclusion and the extent of this exclusion within the framework of their life and experiences. In addition, it is aimed to increase the level of social awareness and consciousness towards disabled people and to contribute to the production of social policies that can enable them to integrate with society.

The research is a descriptive qualitative research and is based on the phenomenological model of qualitative research models. The study area is composed of orthopedically handicapped, visually impaired and hearing impaired people living in Bingöl province. In the research, in-depth interviews are conducted with the help of thirty handicapped individuals with the help of semi-structured forms. In the study, it was concluded that people with disabilities experienced social exclusion in many areas. The foremost areas where they live exclusion are the ones such as social life, education, social and cultural activities. In addition to these, it is determined that they experience social exclusion in religious social activities and religious service areas.

Keywords: *Disability, Religious Socialization, Social Exclusion, Exclusion from Religious Social Life.*

Giriş

Engellilik, evrensel bir olgu ve kitlesel bir sorundur. Dünya çapında, herhangi bir engellilik sorunuyla yaşamak zorunda kalan bir milyardan fazla insan olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfusun iki yüz milyonu ise hayatlarında ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bunun yanı sıra gelecek yıllarda engelli sayısının daha da artacağı ve engellilere sunulacak temel hizmetler konusunda ilgili kurumların daha yüksek kaygıya sahip olacağı düşünülmektedir. Dünyanın her yerinde, engelli olmayan insanlara nazaran engelliler daha niteliksiz sağlık koşullarına, daha fazla eğitim sorunlarına ve daha yüksek yoksulluk değerlerine sahiptir. Engelliler; istihdam, ulaşım ve bilgi edinme gibi temel hizmetlere erişimde de birçok zorlukla karşılaşmaktadır (Dünya Sağlık Örgütü, 2011). Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı ve Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı ortaklığı ile gerçekleştirilen *Türkiye Özürlüler Araştırması 2002*, Türkiye’de engellilik alanında gerçekleştirilen en

kapsamlı araştırmadır. Bu araştırmada, engelli nüfusunun toplam nüfus içerisindeki oranı %12,29 olarak tahmin edilmiştir.

Engelliler, toplumsal hayata katılma konusunda ciddi sosyalleşme sorunları yaşamaktadırlar. Sosyalleşme, bireylerin hayatlarını başarıyla sürdürmelerinde ve kendi dünyalarında hayat zorluklarının üstesinden gelmelerinde diğer bireylerle dayanışma sağlamaları için işlev görür. Böylece, sosyal, duygusal ve bilişsel seviyelerde bireysel ve kültürel olarak paylaşılan yeterlilikleri elde etmesi için bireylerin kabiliyet ve motivasyonunu oluşturur (Bugental ve Grusec, 1998: 367). Engellilerin, karşılaştıkları sorunları çözmek için topluma aktif bir şekilde katılmaları gerekmektedir. Bu katılımı sağlayacak en önemli unsurlar ise onların sosyalleşme sürecinde edindikleri bilgi, kültür ve yetenekler olacaktır. Dolayısı ile engellilerin başarılı bir sosyalleşmeden geçmeleri zorunlu görünmektedir.

2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu; engelliye; "doğuştan veya sonradan herhangi bir hastalık ya da kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle normal yaşamın gereklerine uymama durumunda olup korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyacı olan kişi" olarak tanımlamaktadır. Araştırmada kullanılacak olan engellilik kavramı, hem bireysel boyutta olan sakatlık ve faaliyet kısıtlılığını hem de toplumsal olarak inşa edilmiş, çevre ve kültürün ürettiği katılım kısıtlılığını içermektedir. Engellilik, bedensel ve toplumsal etkileşiminin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.

Toplumun diğer bireyleri gibi engelliler de ait oldukları toplum içerisinde bir sosyalleşme sürecinde geçmekte ve bu süreçte, yaşadıkları toplumun dini sosyal hayatından da yakından etkilenmektedirler. Toplumsal aidiyet bağlarına rağmen; engelliler, kendileri gibi olmayan ya da 'normal' olarak addedilen bireylerden farklı muamelelere maruz kalabilmekte ve engellilik halleri dolayısıyla sosyal dışlanmaya maruz kalıp, ötekileştirilebilmektedirler.

Bir Sosyalleşme Alanı Olarak Din

En genel kullanımıyla sosyalleşmeyi Gecas (2000), bir bireyin kendi grubunun normları, değerleri, inanışları, tutumları ve dil karakteristiklerini edindiği bir etkileşim süreci olarak değerlendirir. Bu kazanım sürecinde bireyin benliği ve kişiliği yeniden oluşturulur ve şekillenir. Her birey kendine özgü bir somut toplumsal yapı tarafından sosyalleştirildiği için, evrensel açıdan bir sosyalleşme sürecinden bahsetmek mümkün değildir. Topluma dâhil olan her birey için müstakil bir süreç vardır (Tezcan, 1995: 38-39). Gould (2011: 80)

ise; sosyalleşmeyi, kişiler arası iletişim yoluyla davranış, değer ve kimlikleri öğrenme olarak tanımlanmaktadır. Sosyoloji alanında, sosyalleşme ilişkileri, kişisel ve kişiler arası deneyimleri ve benliğin oluşumunu incelemeye imkân sağladığı için oldukça önemlidir. Grusec ve Hastings (2007), sosyalleşmenin, birçok çıktıyı içerdiğinin altını çizmektedirler. Bunlar; sosyal, duygusal, bilişsel ve kişisel alanlarda yer alan kurallar, roller, standartlar ve değerlerin kabul edilmesidir. Sosyalleşme, yaşam boyu devam eder ve birçok farklı kişi tarafından (ebeveynler, öğretmenleri akranlar ve kardeşler; okul, medya, internet genel kültürel kuruluşlar) başarılabılır. Ayrıca sosyalleşme; biyolojik ve sosyal kültürel unsurların karmaşık ve iç içe geçmiş etkileşimleri fark edilmeden anlaşılabilir.

Okumuş (2014: 439-441), ailevi, ideolojik, iktisadi, politik, ahlaki sosyalleşme gibi dini sosyalleşmeden de söz etmenin mümkün olduğunu belirtmektedir. Bireyler doğumlarından itibaren aile içinden başlayarak dini sosyalleşmeyi; dinin, inanç, emir ve yasaklarını farklı kanallar vasıtasıyla öğrenerek bunları yaşamında uygulamaya çalışır. Toplumsal bir kurum olarak dinin bireyler üstündeki etkisi sebebiyle dini sosyalleşme, dini olmayan alanlar üstünde de etki sahibidir.

İnsanların kişilik gelişimlerinin önemli bir boyutu, dini inanç, değer ve kodlarla belirlenir. Bu süreç, diğer kültürel ve dinsel unsurların benimsenmesiyle devam etmektedir. Bu sürece dini sosyalleşme denir ve kısaca şöyle formüle edilebilir; Dini Sosyalleşme = İnsan Fıtratı x Toplum-Kültür-Din= Dini Kişilik ya da Kişisel Dindarlık. Dolayısı ile sosyalleşme de iki önemli unsur bulunmaktadır. Bireylerin dini sosyalleşmesi, bireyin doğuştan getirdiği beşeri eğilim ya da yeteneğin belirli toplumsal ve kültürel koşullarla etkileşimi sonucu oluşan bir süreçtir (Günay, 2010: 423). Kirman (2011: 91)'a göre, dinsel ve manevi toplumsal kültür unsurları, gençlerin kimlik oluşumunda önemli bir yer edinmekte ve bu durum da ancak formel ya da enformel eğitim yoluyla ciddi bir etkiye sahip olmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in "*Her çocuk fıtrat üzere doğar, sonra anası babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusi yapar.*" ifadesini "sosyalleşme hadisi" olarak dile getirmek mümkün görünmektedir.

Dini sosyalleşme, bireylerin davranışları bütünüyle etki altına alamaz, çünkü onların bireysel gereksinimleri, güdü ve amaçları da davranışlarında belirleyicidir. Karşılıklı etkileşim niteliğinde olan bu süreç içerisinde bireyler, toplumun desteğiyle dini tutumlarını geliştirirken toplumun dini geleneğinin devamına da katkı sunmaktadır (Arslan, 2006: 62). Arabacı (2003: 44), dini sosyalleşmede kullanılan dilin önemi üstünde durmaktadır. Dini içerikli konular

tartışılırken kullanılan dilin sade ve anlaşılır oluşu dini sosyalleşmeyi etkilemektedir.

Aile sosyalleşmenin başladığı kurumdur. Yeni doğan çocuklar, ailelerinde dahası toplum içerisinde ne yapacaklarını bilemezler. Yeni doğan bir çocuk; aile, okul, oyun alanı ve sokaklarda başarılı ilişkiler yoluyla toplumun yeniden yapılanmasına katkı sunacak bir kişi haline gelir (Handel, 2010: 123). Aile dini alanda ilk bilgi kaynağıdır. Aile içinde güçlü bağların olması, üyelerinin dini tercihlerine ciddi yön vermektedir (Sherkat, 2013: 287). Çocuğun tecrübe ettiği dini yaşamın muhtevası, ailedeki kişilerin dini bilgi düzeyleri, deneyimleri, yetenekleri ve bireysel düşünme kapasitesi doğrultusunda sağlıklı bir dini kişiliğin oluşumuna katkı sunacaktır (Aydın, 1996: 220). Arkadaş çevresi; çocukların, gençlerin dini tutum ve davranışların kazanılmasındaki çevresel etkenlerden biridir. Ailenin ardından en önemli sosyalleştirici araç olarak değerlendirilebilir. Büyük oranda ergenlik çağına karşılık gelen bu dönemde artık ebeveynlerden daha çok etkili olmaya başlamaktadır (Doğan, 2010: 124).

Her toplum için eğitim öğretim kurumları, toplumsal kültürün ve yaşamın devamının sağlanmasında kilit unsurlardandır. Bu süreçte toplumsal kültürün önemli bir boyutunu oluşturan dini kültür öğelerinin de genç nesillere aktarılması önemlidir (Çekin, 2013: 37-41). Gençlerin kendi toplumuna ve kültürüne yabancılaşmaması, farklı kültürlerin etkisine girmemesi açısından da din eğitiminin sosyalleşme işlevi önem taşımaktadır. Sağlıklı bir din eğitimi bireylerin dini kültürlenmelerini ve bu açıdan da topluma uyumlarını arttıracaktır (Bulut, 2011: 35). Din, sadece bireysel ilişkileri değil toplumsal ilişkileri de düzenler. Bu sosyolojik boyut cemaat oluşturma gücüyle doğru orantılıdır (Arslantürk, 2008: 182). Cami cemaatinin en ayırıcı niteliği, toplumun küçük bir örneği olmasıdır. Camide bulunan tüm sosyal kategoriler birbirinin tamamlayıcısıdır. Camiye devam eden birey cemaat bilincine ulaşmakla beraber farz, zikir gibi dini kavram ve ibadetlere de alışmış olacaktır (Bilgin, 2008: 194-207).

İslam toplumlarında dini sosyalleşmenin önemli bir ögesi olan cami birçok işlev yerine getirmektedir (Güngör, 2012: 120). Camide verilen eğitim yaygın halk eğitimi niteliğindedir. Hiçbir ön koşul olmaksızın, her yaş ve düzeye uygun eğitim verilmektedir (Çelikkaya, 1993: 59). Cemaati oluşturan insanların bilgi düzeyleri, yaşları, kültür farklılıkları, özel nitelikleri gibi birçok açıdan iyi bir eğitim almayı gerektirmektedir. Bunun için de camide görevli kişilerin cemaatle, halkla başarılı ve sağlıklı iletişim kurması gerekmektedir.

Bunun yolu da çok yönlü birikimden geçmektedir (Tetik, 1998: 100). Camiler yalnızca namaz kılınan yerler değil, aynı zamanda toplumsal buluşma mekânlarıdır (Atay, 2013: 76). Müslümanların meclisleri, istişare alanları ve ilim merkezidir. Bu sıfatla toplumun kurumsal işleyişinin de merkezindedir (Hak, 1991: 290). Bunların yanı sıra çocuklarda dini bilincin oluşması, dini sosyalleşmenin istenilen nitelikte ve düzeyde olması için çok önemli mekânlardır. Günümüzde camilerin işlevlerinde bir azalma olduğu düşünülse de camiler hala birçok farklı grup için oldukça önemlidir (Bilgin, 2008: 192-193).

İnsanlar, biyolojik bir varlıktan, kültür edinerek sosyal bir varlık haline gelir. Bir süreç olarak kabul edilen sosyalleşme; toplumda hâkim olan değerlerin, kuralların davranışların bireylere aktarılmasını ifade eder. Birey ve toplum etkileşiminden; toplum genç üyeler, bireyler de bağımsız düşünme ve bireysel kimlik kazanır (İçli, 2009: 117-118). Bireyin önceden edindiği deneyimler, yeni deneyimleri meydana getirir. Sosyologlar buna, "kültürün içe dönüşü", "birey tarafından özümlemesi" demektirler. Birey, edindiklerini bu çerçevede değerlendirir. Böylece birey, kendi düşüncelerini oluştururken biriktirdiği bu depodan yararlanmaktadır (Tezcan, 1995: 41).

Başa Çıkma ve Dışlanma Alanı Olarak Dini Toplumsal Hayat

Engelliler; engellilik halleriyle ve yaşamlarını etkileyen öteki sorunlarla başa çıkma hususunda bir kaynak olarak dinden faydalanmaktadırlar. Özellikle dua, namaz, sabır ve tevekkül gibi dini ibadet ve davranışlarla, engelliliğin neden olduğu problemlerle başa çıkmaktadırlar. Özellikle toplu olarak gerçekleştirilen ibadetler bireylerin toplumla aidiyet bağımlı geliştirirken sorun ve kaygıları bertaraf etmekte onlara destek sunmaktadır (Bahçekapılı, 2012: 252). Yüzleşilen güç olaylara olumsuz anlamlar yüklenmemesinde dini başa çıkma sıklıkla kullanılmaktadır. Dini başa çıkma sürecinde özellikle dua, iman, sabır gibi çeşitli ritüel ve duygular ön plana çıkmaktadır (Eryücel, 2013: 267). Kula (2004)'ya göre, din bireylerin yaşadıkları sorunlar ile baş etmede bireysel ve toplumsal uyumunu kolaylaştırma sürecinde başvurulacak işlevsel kaynakların başında gelmektedir. Çünkü din, bireylerin hayatın anlamı ve değeri konularında, kendilerinin amaç ve sorumluluklarını belirlemede de önemlidir.

Kur'an-ı Kerim'de, günümüzde engelliler için kullanılan "özürlü" kelimesi kapsayıcı bir biçimde ele alınmaktadır. Fakat "özür" manası içeren "uzı" kelimesi farklı türevlerde on iki ayette bulunmaktadır. Ancak bu kullanımların bugün kullandığımız "engelli", "özürlü" kelimelerin anlamlarını içermediği bilinmektedir. Kur'an-ı Kerim'de doğrudan "engelli" anlamına gelecek bir kelime de mevcut değildir (Tezcan, 2007: 143-144). Görme, işitme,

konuşma, ortopedik ve zihinsel engelliler ile bazı hastalıktan bahsedilirken; a'mâ (çoğulu umy), ekmeş, esam (çoğulu sum), ebkem (çoğulu, büküm), a'rac, ebras, merid, sefiş ve mecnun gibi kavram ve sıfatlar kullanılmaktadır (Karagöz, 2003: 37). Engellilikten bahsedilirken çoğunlukla ona mecazi bir anlam atfetmektedir. “ (...) *gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur*” (Hac: 22/46). Asıl engelli olanlar "manevi bedeni" zedelenmiş olanlardır. Kendine özgü üslubuyla inananlara farklı bir engellilik tasavvuru kazandırmak ister. "*Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; artık dönemezler.*" gibi birçok ayette kullanılan "sağır, dilsiz, kör" vurguları gönül gözü, kulağı ve dili manasında kullanılmaktadır (Tezcan, 2007: 181).

Hz. Peygamber engellileri toplumdaki soyutlamamış aksine toplumsal yaşama katılmaları konusunda onları cesaretlendirmiştir. Onları aciz, yardıma muhtaç, tembel ve dilenci gibi imajlardan uzak tutmuştur (Açıkel, 2010: 35). Onun insanlarla ilişkisinde, bireyleri ırk, renk, zengin-fakir, sakat-sağlam, makam ve şöhret gibi unsurlarla değerlendirmede bilinmektedir. Bu doğrultuda, engelli insanlarla olan ilişkilerinde de ümmete model olacak bir "İslam hümanizması" sunmaktadır (Sancaklı, 2006: 45). Engellileri yok saymak, küçümsemek, onlara kırıcı davranmak, İslam dininin özüyle bir arada düşünülemez. Onlara, hayatlarında bütün yönleriyle destek verilmelidir. "*Sizden biriniz kendisi için istediğini, kardeşi içinde istemedikçe imân etmiş olamaz.*" hadisi engellileri anlama ve buna uygun davranmayı da bize aşılacaktır (Sancaklı, 2006: 58). Hz. Peygamber ve dört halife döneminde engellilerin toplumun üretken bir bireyi haline getirilmeleri amacıyla yetenekleri doğrultusunda, kendilerine birçok kamu görevi verilmiştir (Çiçek, 2012: 53). Medine'ye hicret sonrasında gerçekleştirilen 'Kardeşlik Projesi' (muahat) ile engelliler özenle kardeş ailelerle bir araya getirilmişlerdir. Bu uygulama sonucunda engelli sahabelerin neredeyse tamamı evlenip çocuk sahibi olabilmıştır (Acara, 2013: 168).

Toplum İçerisinde Ötekileştirilme ya da Sosyal Dışlanma

Sosyal dışlanma; birey ve grupları, toplumun sosyal, ekonomik ve politik etkinliklerine katılmaktan mahrum eden bir süreçtir. Bu süreç boyunca, insanlar, toplumun genelini faydalanabildiği kurum ve hizmetlerden, sosyal ağlar ve fırsatlardan, yaşamlarında belirli bir süre için yoksun kalırlar (Pierson, 2002: 7). Yeni kavram olmasına rağmen, sosyal dışlanmanın birçok tanımı vardır. Bu kavram ulusal bağlama ve her sosyolojik paradigmaya göre farklılaşmaktadır. Fakat kavram temel olarak; sosyal mesafe, marjinalleştirme ve yetersiz bütünleşmeye vurgu yapmaktadır (Silver, 2007: 4419). Sosyal dışlanmanın

temel özelliklerinden birisi, durağan bir durum olmasından ziyade bir süreç olarak görülmesi ve bireyin kontrolü dışında olmasıdır (Percy-Smith, 2000: 6). Silver ve Miller (2003), sosyal dışlanmanın temel niteliklerini ise şöyle özetlemektedirler. Sosyal dışlanma; çok boyutlu ve ilişkiseldir. Dışlanma sosyal uzaklığı veya izolasyon, reddetme, aşağılama, sosyal destek ağı yetersizliği ve katılımın engellenmesini ifade eder. Silver (1995)'ın belirttiği gibi, literatür çalışmaları, dışlanmanın, uzun süreli işsizler, yoksullar, yaşlılar veya korunmasız olanlar, zihinsel veya fiziksel olarak engelli olanlar, tek ebeveynliler, ihmal edilmiş çocuklar ve mülteciler gibi birçok dezavantajlı grubu kapsadığını göstermektedir.

Sosyal dışlanma oldukça güçlü bir kavramdır. Bu gücü hem içinde kullanıldığı politik söylemden hem de akademik olarak sosyal bilimlerin kavramsal tartışmalarındaki belirginliğinden alır (Byrne, 2005: 52). Sosyal politika alanına Avrupa literatüründen geçen sosyal dışlanma; hala muğlak, marjinalleşme, işsizliğin ve beraberinde yoksulluğun artması, sosyal koruma ve hizmetlerin yetersiz hale gelmesi, demokratik ve sosyal katılımın azalması, sosyal ve siyasal haklardan mahrum olma gibi çeşitli durumlarla ilintili olarak tartışılmaktadır (Erdoğan, 2004).

Sosyal dışlanmanın nedenlerine genel olarak bakıldığında; kimi bireylerin, toplumla bütünleşmemesi, toplumla bağlarının zayıflaması, siyasi, iktisadi ve sosyal vatandaşlık gibi temel haklarından mahrum bırakılması, eşitsizliğin artması, ekonomik yetersizlik, sosyal ilişkilerin bozulması, sosyal korumadan yoksunluk ve kurumsal ilişkilerden dışlanma sosyal koruma yetersizliği ve göç gibi birçok farklı neden ve olgu bulunmaktadır (Yıldırım, 2014; Tartanoğlu, 2010). Sosyal dışlanmanın yapısal nedenlerinin başında; küreselleşme, özelleştirme ve kamusal sosyal faaliyetlerinin bütçelerinin azaltılması, emek piyasasının yeniden yapılanması, gelir dağılımında büyüyen eşitsizlikler gibi nedenler bulunmaktadır (Sapancalı, 2003: 59). Bireysel nedenler olarak ise, aile yapısındaki değişim, cinsiyete ve etnisiteye dayalı ayrımcılık, engellilik ve yaş en başta gelenler arasında sayılabilir (Yıldırım, 2014: 95).

Sosyal dışlanmanın önemli bir boyutu da, dezavantajlı bireyleri sosyal bakımdan koruma sağlayacak kurumların az oluşudur. Temel gereksinimlerini giderecek yeterli geliri olmayan kişileri, engelli, yaşlı, çocuk ve kadınları koruyacak sosyal politikalar dışlanmayı azaltma niteliğine sahiptir. Eğitim hakkından yararlanamayan kişiler, sosyal hayatla bütünleşmek için gerekli niteliklerden yoksun kalacak; devamlı iş bulamayacaktır. Okula gidemeyen

gençler ileriki yaşamında nitelikli bir iş elde edememe riskiyle karşı karşıya kalacak, bu durum da muhtemel bir ekonomik ve sosyal dışlanmaya neden olacaktır (Çakır, 2002: 87-89).

Sosyal dışlanma kavramı, içerisinde çalışma yapılacak kurumsal bağlam, sosyal ve kültürel normlardan bağımsız olarak ele alınmaz. Dışlanmanın sosyal boyutları ile ilgili üç kategori düşünülebilir: 1. Sosyal hizmetlere ulaşım (sağlık, eğitim gibi); 2. İş piyasasına ulaşım; 3. Sosyal katılım fırsatı ve bu katılımın toplumun dokusuna etkisi (daha büyük suçlar, çocuk suçluluğu, evsizlik vb.) (Bhalla ve Lapeyre, 1997: 419). Scharf, Phillipson, Kingston ve Smith, (2001) ise sosyal dışlanmayı beş temel boyutta değerlendirmektedir. Bunlar sosyal ilişkilerden, kültürel faaliyetlerden, toplumsal faaliyetlerden, temel hizmetlere erişimden ve yakın çevreden dışlanmadır.

1. Araştırmanın Metodolojisi

Araştırma, betimsel bir nitel araştırmadır. Nitel araştırmanın amaçları arasında, derinlerde olanı, dile getirilmeyeni, dikkate alınmayı, gündelik yaşamda kaybolanı öne çıkarma bulunmaktadır (Bal, 2013: 43). Merriam (2013), nitel araştırmacıların anlamaya çalıştıkları temel konuları: bireylerin deneyimlerini nasıl anlamlandırdıkları, dünyayı nasıl tasarladıkları ve yaşantılarını nasıl değerlendirdikleri olarak belirtmektedir.

Araştırma nitel araştırma modellerinden fenomenolojik model üstüne kurulmuştur. Fenomenoloji, toplumsal hayatta karşılaştığımız fakat derinliğine ve ayrıntılı bir bakışa sahip olmadığımız, olaylar, deneyimler, algılar ve durumlar gibi farklı şekil ve zamanlarda yüz yüze gelinen olgulara yoğunlaşmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 72-74). Araştırmada, engellilerin deneyimlerine nasıl anlam yükledikleri ve engelliliğe ilişkin bilinç oluşturmalarının anlaşılması nedeniyle sistematik bir betimleme yapılmaktadır. Bu betimleme için ise engelliler ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın nitel özelliği dikkate alındığında, örneklemin diğer engellileri temsil etme gücü yerine orijinal, zengin örnek ve deneyimler içermesine özen gösterilmiştir. Dolayısı ile araştırmaya en uygun olan örneklem türü amaçsal örneklem olarak belirlenmiştir. Örneklemin niceliği belirlenirken sayısının çokluğu değil, deneyimlerin ve yaşantıların niteliği ve derinliği dikkate alınmıştır. Örneklem grubu ile yapılan derinlemesine görüşmelerde elde edilen bulguların, evreni oluşturan tüm engellilere genellemesi nitel araştırmalarda söz

konusu olmadığından dolayı araştırmada elde edilen sonuçlardan genellemeler çıkarılmamıştır.

Araştırma kapsamına, Bingöl ili merkez ilçe sınırları içerisinde ikamet eden, 18 yaşından büyük ve en az % 40 engellilik oranına sahip ortopedik, işitme ve görme engelliler dâhil edilmiştir. Katılımcılar ile gerçekleştirilen görüşme sayısı 30'dur. Bulgular; ilgili katılımcılar, zaman dilimi ve yapıldığı mekan ile sınırlıdır. Ayrıca, araştırma, yarı yapılandırılmış görüşme formundaki sorular aracılığıyla örneklem grubundan elde edilen bilgiler ile de sınırlıdır. Araştırmada ulaşılan sonuçların tüm engelliler için geçerliliği söz konusu değildir. Araştırmanın önemli bir kısmını oluşturan sosyal dışlanma, oldukça karmaşık ve çok boyutlu bir olgudur. Bu nedenle sosyal dışlanmanın özellikle politik, ekonomik, eğitim sağlık, erişebilirlik ve istihdam gibi önemli boyutları araştırmanın hacmini aşacağından çalışmanın dışında bırakılmıştır. Dikkate alınan temel boyutlar; sosyal ilişkilerden, sosyal ve kültürel faaliyetlerden, temel toplumsal hizmetlere erişimden dışlanma boyutlarıdır. Ayrıca araştırmanın önemli bir boyutunu oluşturan sosyalleşme de çok yönlüdür ve birçok türe sahiptir. Ancak araştırma özellikle dini sosyalleşme üstüne yoğunlaşmaktadır.

2. Bulgular ve Değerlendirme

Bu bölümde, yapılan görüşmelerde elde edilen verilerin yorumlanması ve değerlendirilmesi yapılmaktadır. Görüşmelerde elde edilen veriler ilk önce temalara ve kategorilere ayrıştırılmış, ardından kodlanmıştır. Bu işlemlerden sonra ulaşılan içeriğe uygun başlıklar oluşturulup sıralanmıştır.

2.1. Katılımcılara İlişkin Demografik Bilgiler

Araştırma Bingöl ili merkez ilçesinde ikamet eden ortopedik, görme ve işitme engellilerden oluşan otuz engelli birey ile yürütülmüştür. Çalışmada cinsiyet, medeni durum, eğitim, yaş ve engel oranı dikkate alınmıştır. Araştırma kapsamına % 40 ve daha yukarı engellilik oranına sahip 18 yaş ve üzeri engelliler alınmıştır. Bu çerçevede yirmi iki erkek ve sekiz kadın engelli ile görüşmeler yapılmıştır. Katılımcıların, bilimsel etik gereği, gerçek kimlikleri gizli tutulmuştur. Bu noktada erkek engelliler için sıralı olarak E, kadın engelliler için ise K şeklinde kodlama yapılmış, akabinde yaş ve engellilik türüne ait bilgiye (örneğin; E1, 33, Gör. Eng.) yer verilmiştir.

Katılımcıların büyük bir bölümü erkek engelli bireylerden oluşmaktadır. Kadın engellilerin toplumsal hayata dâhil olma ve benzeri konularda yaşadıkları sorunlar nedeniyle katılımcıların kadın sayısı erkeklere oranla düşüktür. Katılımcıların medeni durumlarına bakıldığında yirmi biri bekâr, dokuzu evlidir.

Katılımcıların araştırmaya olabildiğince katkı sunması açısından, eğitim düzeyinin nitelikli oluşu sağlanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda kendini ifade etme ve iletişim konusunda açık olma da bireylerin eğitim ve okul deneyimlerinin fazla oluşuyla da ilişkilidir. Yaş değişkeni de araştırma açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle kategorize edilerek sunulan verilere bakıldığında her yaş grubundan katılımcının olmasına dikkat edilmiştir. Katılımcıların önemli bir oranı çalışma hayatında yer almaktadır. Bu aynı zamanda araştırmanın farklı boyutlarda yaşanan sorunları tespit etmede de yararlı olmaktadır. Katılımcılardan görme engelli üç kişi görme yeteneğinden tamamıyla yoksundur. İşitme engelli katılımcılardan sadece ikisi kısmi olarak işitebilmektedir. Ortopedik engellilerden ise dört kişi hayatını tekerlekli sandalye kullanarak sürdürmektedirler.

2.2. Din/İnanç, Dini Sosyalleşmeye ve Sosyal Dışlanmaya İlişkin Bulgular ve Değerlendirme

Araştırma içerisinde yer alan atılımcıların tümü, dinin ve inancın kendileri için çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Din, engellilerin hayata tutunmalarında, direnmesinde ve sabır göstermesinde temel unsur olarak belirtilmektedir. Bazı katılımcılar ilgili hususta şunları dile getirmektedir:

"İslamsız bir hayatta karanlık, üçe beşe katlanır" (E1, 33, Gör. Eng.).

"(...) inançsız bir insan böyle bir yükün altından kalkamaz. (...) kadere iman eden, kederden emin olur" (K1, 41, Gör. Eng.).

"(...) dine yaklaştığında engelli yaşama tutunuyor, direniyor" (E1, 36, Ort. Eng.).

İnanmanın, yeri dolmayacak bir unsur olduğunu E3 şöyle dile getirmektedir: *"İnanç terapi gibidir. Hiçbir psikologun terapisinin dini terapi kadar olumlu sonuç vereceğini düşünmüyorum"*. Dinin, rehabilite edici niteliğinin önemini vurgulayan E3 engelliler için modern tıbbın sunduklarından öte, anlam dünyasını zenginleştirmesi, bir amaca yönelik yaşamın değeri gibi birçok konuda dinin güçlendirici ve iyileştirici etkisini kabul etmektedir. Engellilik, sadece herhangi bir eylemi gerçekleştirilememesi noktasında fiziksel bir yeti eksikliği olarak kalmayıp ruhsal sorunlara da kaynaklık eden bir olgudur. Dolayısı ile tıbbi tedavi kesinlikle kâfi gelmeyecek, psikolojik destek de gerekecektir. Bu noktada engelliler için dinin öneminin altı çizilmektedir.

İnsanı hayata bağlayan yegâne gücün inanmak olduğunu, inanç olmadığında ise başa neler gelebileceğini E4 de şu sözlerle ifade etmektedir: *"(...) top oynayan gençleri görüyorsunuz. Eğer inanç yoksa pencereden*

atlayabilirsiniz. (...) sizi hayata bağlayan hakikaten inançtır". E4'e göre dinin yokluğu, inanamı anlamsızlığa sürükleyecektir. İyi kötü, güzel çirkin, engelli engelsiz tüm ölçüleri belirleyen en önemli unsur dindir.

İnanmak katılımcılara göre, engelliler için yeri doldurulamayacak önemli bir ihtiyaçtır. Bu nedenle mutlaka karşılanması gerekmektedir. Çünkü inanma, onların dünyaya ve yaşamlarına anlam yüklemeye ve sorunlarla başa çıkmada kullanacakları ana kaynaktır. Katılımcıların bu noktadaki değerlendirmelerinde, bu husus güçlü bir biçimde öne çıkmaktadır. Engellinin bu dünyada istediğini bulamasa da sonsuz bir hayatta bulabileceğini düşünerek teselli bulmasının da önemine dikkat çekilmektedir. Engellilik dayanılması zor durumların başında gelmektedir. Kimi zaman hayat boyunca bireyleri etkilemektedir. Bir yük olarak tanımlanan engellilik hali fiziksel ve ruhsal etkilere sahiptir. Güçlü olmayan bireylerin, bu "yük"ün altında kalkmaları söz konusu olamaz. Zira güçlü bir dayanak ve anlam yükleyici olan inanç, bu yükün yıkıcılığına karşı koyabilmektedir. Bedenin yetersizliğine tahammül etmede, psikolojik sıkıntılara ise anlamlandırma yoluyla baş etmede çözüm üretmektedir.

Katılımcılar kendi hayatlarına ilişkin yorumlarda, Allah'ın adil olduğunu, kesinlikle haksızlık ve zulüm yapmadığını dile getirmişlerdir. “ (...) *Rabbim hiç kimseye zulmetmez* ” (Kehf: 18/49) ayeti de bu noktada kendileri için bir referans olarak kullanılmaktadır. “*O, sizi rahimlerde, dilediği gibi şekillendirendir. O'ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.*” (Al-i İmran: 3/6) ayetinde vurgulandığı gibi her şeyin Allah'ın takdiri ile gerçekleştiğine olan inançları, onların hayata karşı güçlü durmalarını sağladığı anlaşılmaktadır. Basit bir kadercilik bakış açısının ötesinde Allah'ın yaratmada hikmetli oluşuna göndermede bulunmaktadır.

Katılımcılar dünya hayatının kendileri için bir imtihan vesilesi olduğunu belirtmektedir. Her insanın kendine özgü vasıflarının bulunduğunu, maddi ve manevi koşullarla imtihan edileceğini, önemli olan unsurun bu eksiklik ve zorluklara gösterilen sabır olduğunu vurgulamaktadırlar. Engellilik halinin de diğer koşullar gibi bir imtihan vesilesi olduğunu bazı katılımcılar şöyle ifade etmektedir:

"Bu dünya geçici imtihan dünyası, şimdi burada bu soruları cevapladık ya öteki dünya da böyle" (E5, 24, Ort. Eng.).

"(...) bu dünya tek değil, öbür dünya da var" (E6, 37, İşit. Eng.).

"Sabredenleri müjdele" (E1, 33, Gör. Eng.).

"(...) Sadece bir imtihan. İnsanların tümünü aynı eşitlikte tuttuğuna inanıyorum" (E7, 28, Gör. Eng.).

Katılımcılarda, ilahi adalet gereği 'engelliler kendi koşulları gereğince imtihan edileceklerdir' düşüncesi mevcuttur. Katılımcılardan bazıları engellilik halinin bir imtihan vesilesi olduğu konusunu biraz daha genişleterek sadece engelliler ile sınırlanamayacağı, onların yanı sıra aileler ve toplum için de bir imtihan nedeni olduğunu vurgulamaktadır. Zira aile, arkadaş, toplum nihayetinde tüm kamu kurumları bu imtihanda olacaklardır. Dolayısı ile imtihanın bir bireysel bir de kolektif boyutu bulunmaktadır. İnsanlar engellilere karşı sorumludurlar. Onların ihtiyaçlarını gidermede, onlara güzel davranışlarda bulunmada sorumlulukları vardır. Kamu kurumları ve toplum, onları görmezden gelemey ve onlara değer vermek, hizmet üretmekle imtihan edilecektir. Engelliler bir "uyarı levhası"dır. Bizleri sürekli ikaz eden uyarıcılardır. Onların üstünden diğer tüm dezavantajlı grupların desteğe ihtiyacı olduğu bildirilmektedir. Ayrıca bu gruplara ilişkin politika ve hizmetlerin üretilmesi gerektiği hatırlatılmaktadır.

Katılımcılardan bazıları engelli oluşlarının öte dünyada kefaret sağlayacağını dile getirmektedir. Dünyada çektikleri sıkıntıların iyi şekilde değerlendirilip mükâfatlandırılacağı düşüncesine sahiptirler. Çünkü engellilik halinin dünyada çoğu engelli için eza içerdiğini, bundan dolayı kendi yaptıklarının farklı bir biçimde değerlendirileceğini dile getirmektedirler. Bu görüşte olanlardan bazıları konuyu şöyle dile getirmektedir:

"Hesaba çekilirken, biz dünyada -1 ile yaşarken, orada +1 olacağız. Allah'a inanıyorum" (E4, 37, Ort. Eng.).

"Her zorluk kefarettir. Yetim olmak da hasta olmak da fakir olmak da yalnız kalmak da " (K2, 33, Ort. Eng.).

"Tabii ki bir mükâfattır. Bu bir bela değildir" (E5, 24, Ort. Eng.).

Engelliliğin günahlara kefaret olacağı fikrinin, kendisi için olumsuz bir yönüne dikkat çeken ve ibadetlerini yerine getirme konusunda çok titiz olamama nedenini de bu yargıya bağlayan E3, durumu şöyle ifade etmektedir:

"Yaygın olarak engellilik insanların günahlarına kefarettir. Bu düşünce ile ibadetlerimi eksik yerine getirdim. Din adamlarımız 'Engelli bir insan, ermiş bir ağacın meyvesi gibidir. Ağacı silkelediğimizde meyveleri nasıl dökülüyorsa engelli bir insanında günahları öyle dökülüyor.' demiştir. Biraz da o açıdan rahatım."

İnsanların kimi zaman da dini bilgi ve görgüsüne inandıkları kişilerin benzer yorumlarda bulunmaları engellileri dini yaşamdan uzaklaştırmaktadır. Bununla da kalmayıp engellilerin dinden yararlanmasına da engel olunmaktadır. Bu görüşlere karşın kimi katılımcının dikkat çektiği bir husus ise, engellilik durumunun kendileri için bir kefaret nedeni olmadığıdır. Engelliler de her birey gibi karar vermekte, seçip eylemde bulunmaktadır. Dolayısıyla herkes gibi engellilerin de imtihan edilirken diğer insanlarla eşit olduklarıdır. Yaptıklarından sorumlu olma herkes için olduğu gibi engelliler için de söz konusudur. "*Engelli olma, cennete girme ya da hesaba çekilmeme nedenidir.*" kabulü birçok engelliye dini yaşamdan uzaklaştırabileceği riski taşıdığı için dikkat edilmesi gereken önemli bir husus olarak da değerlendirilmektedir. Birçok katılımcının vurguladığı gibi din engellileri özel bir kategoriye ayırmaz, onlar için ayrı bir değerlendirme ölçütü koymaz. Her birey din nezdinde yapıp ettikleriyle eşittir.

Engellilerin her alanda sıkıntılar yaşadıkları aşikârdır. Özellikle bağımsız bir yaşam sürme konusunda yaşadıkları sorunlar onlarda istenmeyen çeşitli duygulara neden olmaktadır. Hayatta karşılaştıkları bedensel yetersizlikler, geçim konusunda yaşadıkları zorluklar onlarda kimi olumsuz duyguların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu duyguların başında ise isyan gelmektedir. E8, belirtilen konuda şu duygularını paylaşmaktadır: "*Bazen öfkeleniyorum, yine de tövbe ediyorum. Bazen ev sıkıntısı oluyor, ya bir iş var yapamıyorum, para sıkıntısı oluyor. İşte, o anda isyan etmeye başlıyorum. Keşke çalışabilseydim, bu durumda olmasaydım. Diğer insanlar gibi yaşayabilseydim gibi.*"

Katılımcılardan bazıları, engelli oluşlarından dolayı bazen isyan duygusu yaşadıklarını dile getirmektedir. Bu duygunun gerisinde kimi zaman şeytanın verdiği vesvese, kimi zaman da herhangi bir eylemi gerçekleştirememeye olduğunu katılımcılardan ikisi şöyle ifade etmektedir:

"Allah haksızlık yapmaz. Hâşâ! Allah haksızlık yapmaz ama şeytan insana vesvese veriyor" (E8, 43, Gör. Eng.).

"(...) ama illaki isyan kokusunu almışım. (...) çok zor durumda kaldığım zamanlarda (...)" (E9, 54, Gör. Eng.).

Bir tartışma ve değerlendirme olarak telakki edildiğinde vesvese, engelli bireylerin güç yetiremediklerinde anlam dünyalarına da nüfuz etmektedir. Ancak sorunun kaynağının yaratandan toplumsal koşullara yöneltilmesi vesvesenin engelli bireyleri bir hak arayışına da sürüklediği sonucuna vardır. Vesvesenin oluşu toplumsal inşaya ilişkin bir isyanı tetiklediği de bu noktada dile getirilebilir. Aslında bu zamanlarda, kendi engelli oluşlarına

anlam yüklemenin değeri daha da netleşmektedir. Zira bu duyguyla sürekli olarak mücadele etmek yıkıcı sorunlara neden olabilmektedir. Başkasını suçlama üstünden, kendi hayatını belirleme ve yönetme konusunda zaafa düşme de söz konusu olacaktır.

Din, katılımcılar için oldukça güçlü bir dayanak olarak değerlendirilmektedir. Tüm katılımcılar dinin, inancın kendileri için yaşamsal bir boyut taşıdığını belirtmektedir. Bilhassa Allah inancı, engelliler için yaşama anlam katmada temel unsur ve eksen olarak kabul görmektedir. Bu anlam katma sürecinde Allah'ın evreni ve insanı yaratmasında başıboşluğun olmadığını, her koşulda yaratmanın mutlaka bir nedene ve hikmete denk geldiğinin altı çizilmektedir. Katılımcılar, kendi engellilik hallerini de bu doğrultuda değerlendirmektedirler. Allah'ın haksızlık yapmayacağı ve hiçbir şeyi beyhude yaratmayacağını, bu nedenle sakat ya da engelli olmanın mutlak bir hikmet ve bilgi üstüne gerçekleştirildiğine inanmaktadırlar. Ancak bu görüşlerle beraber bazı katılımcılar çeşitli koşul ve zamanlarda Allah'a isyan noktasına geldiklerini, bunu çok zor anlarda yaşadıklarını ve bu duygunun gerisinde de vesvesenin, şeytanın olduğunu bildiklerini belirtmektedirler. Bunlara rağmen hiçbir katılımcı Allah'a isyan etmediğini dile getirmektedir. Çünkü Allah'ın adaletli olduğu düşüncesi, tüm katılımcılar tarafından paylaşılmaktadır. İsyan etme duygusunun kaynağı neredeyse tüm katılımcılara göre engelli olmayan insanların oluşturdukları yaşam alanları ve ürettikleri toplumsal kültür ve değerlerdir. Elbette bedensel yetersizliklerin doğurduğu sorunların farkında olarak engelliler, "kula isyan" etmektedir. Bu isyan etmenin kendilerinin kullanması gereken bir hak olduğunun altını çizmektedirler. Engellilerin hayatlarını zorlaştıran, onları köşeye sıkıştıran, güzelliklerden mahrum bırakıp bezdirenin toplum olduğunu, o halde topluma isyan etmenin bir gereklilik olduğu kabul gören bir tavır olduğu da dile getirilmektedir. Ancak bu isyan sessiz, içedönük, kendine kapanma, topluma küsme ve toplumsal yaşamdan uzaklaşma olarak görünüm almaktadır. Örgütlü bir hak arayışı olmadığında kişisel bir tepki olarak isyanın böyle dışa vurulduğu ifade edilebilir.

Toplumda herkes bir başkasını dikkate alarak yaşamak durumundadır. Yani herkesin engellileri dikkate alarak davranması gerektiği, onların hayatlarını yaşanılabilir konuma getirmeleri konusunda dinin diğer insanlara sorumluluk yüklediğini dile getirilmektedir. Kendisini Müslüman olarak niteleyen kişilerin engellilere daha özenle yaklaşması ve onların eksikliklerini gidermede sorumlu davranmaları gerektiği dile getirilmektedir. Katılımcılara göre, Allah'a kulluk etmenin muhtevasında engellilere destek olmak da bulunmaktadır. Dolayısı ile

Müslümanların tutarlılık gereği engellilerin yaşamlarının kolaylaştırılmasında sorumluluk üstlenmeleri gerektiği belirtilmektedir.

Aile üyelerinin dinsel davranışları çocukları derinden etkiler (Peker, 1985: 24). Çocukluğun ilk dönemlerinde, dini sembol ve ritüellerin ailede çocuklara öğretilmesi onlarda zihinsel kalıplar oluşturmaktadır. Ebeveynlerini ibadet ederken gören çocuk, bu gözlemlerden yola çıkarak model olarak öğrenmeyi gerçekleştirecek ve ileriki yaşlarda belleğinde yer eden bu davranışlar bilişsel olarak da anlamlandırılacaktır. Çocuklar bu bilinç halini davranışlarında ortaya koyarak içselleştireceklerdir (Apaydın; 2001: 328). Manevi duyguların oluşması ve doyması için aile içi ilişkiler, örnek davranış ve yaşantılar çocukların hayatlarında etkili olmaktadır. Hatta bunun potansiyel olarak bütün hayata yansması da mümkündür. Birçok katılımcının da belirttiği gibi E12 de bu durumu şöyle dile getirmektedir: "*Babamın Kur'an okuduğu zamanları çok severdim. Bana çok farklı bir huzur verirdi. Hoşuma giderdi ne anlam içerdiğini bilmiyordum ama manevi bir huzur duyardım*". Benzer vurgular aşağıdaki ifadelerde de bulunmaktadır.

"(...) babamın sabahları kalkıp namaz kıldıktan sonra tesbihat yaptığını hiç unutmuyorum. Babamın Kur'an-ı Kerim okuması beni çok etkiliyordu" (E1, 33, Gör. Eng.).

"Annem babam namaz kılıyor, evde Kur'an okunuyor, okutuluyor. Ben okuyorum, küçük kardeşim okuyor, üçüncü olan iki defa hatim etti" (E10, 20, Gör. Eng.).

Sıkça vurgulandığı gibi özellikle Kur'an-ı Kerim üstünden kutsal bir alana dâhil olmanın huzuru dile getirilmektedir. Aile içinde dini sohbetlerin yapılması, peygamberlerin hayatları, menkıbe ve kıssaların anlatılması özellikle dede ve ninelerinin kendilerinin dini bir kimlik edinmelerinde etkili olduğunu, çocukken kendilerine yaklaşımları, şefkat göstermeleri, dini hikâye anlatmaları, namaz sureleri ezberletip okutmaları, kendilerini beraberinde camiye götürmeleri katılımcılar tarafından önemi belirtilen unsurlar arasında bulunmaktadır.

Ayrıca ailelerde verilen eğitimin örgün eğitime kıyasla daha etkili olduğunun altı çizilmektedir. Aile atmosferinde edinilen diğer bilgilerin de kalıcı ve davranışa dönüşebilme ihtimalini artırmaktadır. Bunun yanı sıra ailelerin sahip olduğu dini bilgi düzeyinin düşük oluşu, engelli bireylerin dini yaşantılarında ve anlam yüklemelerinde çeşitli sıkıntılara kaynaklık ettiğini belirten katılımcılar da mevcuttur. Bilhassa işitme engelli katılımcılar, dini bilgi edinmelerinin zorluğunu dile getirirken ailelerin bu konuda daha yetkin olması gerektiğini belirtmektedirler.

Dini sosyalleşme açısından bakıldığında aile atmosferini, üstlendiği işlevler yukarıdaki örnek yaşantılardan açıkça anlaşılmaktadır. Ebeveynlerin örnek nitelikteki dini yaşantıları, örnek davranışları, namaz kılmaları, Kur'an-ı Kerim okumaları gibi ibadetler katılımcıları derinden etkilemektedir. Özellikle teorik olarak dini bilgilerin aktarılması yerine bu bilgilerin de pekiştirilmesini sağlaması açısından anne babanın doğrudan model alınmasının önemine işaret edilmektedir. Ebeveynlerin dini bütün olması katılımcıların hayatlarını kolaylaştırıcı önemli bir unsur olarak dile getirilmektedir. Arslan'ın yaptığı araştırmaya göre; çocuğun dini sosyalleşmesinde, ebeveynlerin kendilerinin dini ilke ve değerlere riayet etmesi, ardından çocuklara yönelik tutumlarında denetleyici değil, anlayışlı bir tavır sahibi olması gerekmektedir (Arslan, 2006). İyi bir eğitim ile çocuklarda dini duyguların gelişimi oluşturulabilir ya da baskıcı bir eğitim ile onların dinden, dini duygudan uzaklaşmasına neden olunabilir. Çocuğa sağlıklı bir din eğitimi verebilmek için onların duyuşsal, bilişsel ve psiko-sosyal açıdan tanınmaları, dini gelişimleri açısından da dikkate alınması gerekir (Köylü, 2004: 138).

Aileler engelliler için sosyal ve kültürel gelişimi destekleyecek nitelikte değiller. Hâlbuki aileler, birçok alanda bağları ve atmosferi gereği engellilerin hayatlarını değiştirebilecek kuvvete sahip olabilmektedir. Dini sosyalleşme bağlamında ailedeki kişilerin dini ilgi düzeyleri, yaşantıları ve kapasiteleri engellilerin dini kişiliğinin oluşumuna katkı sunacaktır. Engelli bireyler bireysel kimlik oluşturma ve kişilik geliştirme olanaklarından yoksun bırakılmaktadırlar. Çünkü gelişimi sağlayacak eğitim, aile, arkadaş, okul, kitle iletişim gibi olanaklardan yararlanamamaktadırlar. Kendi benliklerini oluşturma ve güçlendirme hususunda gerekli maddi ve manevi imkânlardan uzak kalmaktadırlar. Yaratıcı ve üretken olma konusunda formel ya da enformel bir teşvik ve yeterli bir motivasyonun olduğunu da dile getirmek güçtür.

Camilerin Müslümanların ibadet yerleri olmasının yanında onların dünyaya bakışlarını anlayabileceğimiz bir mekân olmasının da altını çizen E11, Müslümanların camiye ne anlam yükledikleri, caminin hayata neler kattığını, kimlerin cami hizmetlerinden ne kadar ve nasıl yararlandığını bilmenin gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle engellilerin cami hizmetlerinden yararlanmaları için ciddi bir özen gösterilmesine dikkat çekmektedir. Camiye engelliler gelemiyorsa bu durumun Müslümanlar için bir sorun olduğunun altını şu vurguyla çizmektedir: "*Camiler biz Müslümanların aynasıdır. (...)*". Bu belirlemeyle caminin erişilebilir olması, herkesi davet etmesi, farklı özelliklere sahip bireylerin dâhil olduğu bir cemaat yapısı kastedilmektedir. Eğer bu

özelliklere sahip değilse iyi bir ayna görüntüsü vermeyecektir. Dolayısı ile yaşlı ve engelli hiç kimseyi dışta tutmayan bir yapıya dönüştürmelidirler.

E1, camilerin herhangi bir ölçüt gözeterek insanları ibadet etmeye davet etmediğini dile getirmektedir. Camiye gelen insanların herhangi bir statü ve kimlik taşımadan cemaate dâhil olduğunu, bu noktada cemaatteki her bir kişinin eşitlik prensibi gereği aynı ölçütle kabul edildiğini belirtmektedir. Birçok alan ve mekânda engellilere çeşitli zorluklar gösterilmesinin kabul edilebileceğini ancak camiye gitme hususunda hiçbir engelin olmaması gerektiğini bu temel prensip ile savunmaktadır. Ezanla beraber herkes davet edilmektedir, 'engelliler ya da bir başkası hariç' denildiğini savunmak dinin temel kabullerine aykırı olduğunu şu sözlerle vurgulamaktadır: "*Cami insanların dini vazifelerini getirdikleri yer dışında, orada eşit oldukları, herkesi davet ettiği, bir araya topladığı için çok önemlidir.*"

"*Bir engelli, camiye gelip namazını kıldığında orada huzur bulur. Oradaki insanları gördüğünde sevinç yaşar. Dine, topluma daha da yakınlaşır.*". E1 bu sözleriyle cemaate katılımın, camiye devamlılığın engelli bireyleri, diğer insanlara yakınlaştırdığını ve engelliye böylece topluma dâhil olmasında önemli fırsatlar sunduğunu vurgulamaktadır. Kendileri için caminin önemini K2, "*Herhalde en son camiden kovulmak isteriz.*" ifadesiyle yapmaktadır. Toplumun birçok alanından dışlandıklarını, birçok alan ve gönülden uzak olduklarını belirterek caminin tüm inananların, özellikle de engelliler için, gönülleri ile beraber sığımlacak son kale niteliğinde olduğunu vurgulamaktadır.

Ayrıca katılımcılar, engellilerin inancını kuvvetlendirme ve dini bilgilerini geliştirme konusunda cami merkezli ilişkilerin değerini de vurgulanmaktadır. Camilerin dini ve manevi atmosferinin engelli bireylerde huzur gibi birçok manevi ihtiyacı karşıladığı belirtilmektedir. Birer sosyalleşme mekânı olarak camilerin insanları birbirlerine yakınlaştırdığı, bundan dolayı engelliler için ciddi bir sosyal bağ kurma alanı olduğu vurgulanmaktadır. Abdest alma amacıyla düzenlenmiş alanların büyük kısmının alt ya da bodrum katlarda oluşu, lavabo ve çeşmelerin engellilerin dikkate alınarak yapılmaması güçlükler doğurduğu ileri sürülmektedir. Yeni yapılan camilerin yüksek yapılar olduğu çoğuna erişim için yüksek merdivenlerin bulunduğu, kimisinin market, taziye yeri gibi yapılar ile daha da yükseltildikleri belirtilmektedir. Dolayısı ile zikredilen sıkıntılar engellileri camiden uzaklaştırmaktadır.

Camiler sadaka ve dilenme mekânları olarak sıklıkla kullanılan alanlardandır. Engellilerin birer dilenci olarak düşünülmesi de engellilerin

camilere gitmelerini zorlaştırmaktadır. Çeşitli deneyimlerle bunları ifade eden katılımcılar, engellilere ilişkin bu gibi etiketlendirmelerin giderilmesi için birçok kişi ve kuruma görev düştüğünü dile getirmektedirler. Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı başta olmak üzere ilgili tüm kurum ve kuruluşların ciddi bir şekilde inisiyatif almaları gerektiği de dile getirilmektedir.

Katılımcılar camilerin engelliler için, hayata katılmada çok önemli kanallar niteliğinde olduklarını belirtmektedirler. Engelliler, cemaate katılma ve toplu ibadetler vasıtasıyla diğer insanlarla bağlar kurduklarını ve böylece topluma dâhil olma hususunda fırsatlar bulduklarını belirtmektedir. Kurnaz (2013), "Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü" adlı çalışmasında şunları dile getirmektedir: Türkiye'de neredeyse her yerleşim yerinde camilerin bulunması, camilerin toplumsal hayatta edindiği işlevler ile doğru orantılıdır. Camilerin toplu ibadet mekânları olması ve cemaati bir arada tutması nedeniyle ortak bir bilincin canlanmasına, bu bilinç çerçevesinde insanların sosyal ve dinsel aidiyet bağlarının güçlenmesine destek vermektedir. Katılımcıların da altını çizdikleri gibi, elde edilen bulgular dikkate alındığında engellilerin camilere ulaşmaları ortak bilinç ve aidiyet açısından oldukça önemli görünmektedir.

Altı çizilen önemli konulardan biri de dini ibadet alanlarının tüm insanlara ait olduklarıdır. Hiç kimse, bu ibadet alanlarını maddi ya da manevi olarak bir kitleye kapalı hale getirme hakkına sahip değildir. Engelliler özellikle camilerin tüm inananlar için yapılmış olduğunu, ibadet etmek isteyen herkese çağrıda bulunduğunu vurgulanmaktadır. Ancak camilerin gerek insan ilişkileri gerekse de yapısal anlamda engellileri uzaklaştıracak özelliklere sahip oldukları da dile getirilmektedir. Cami cemaatini oluşturan insanların statü ve kimlikleri gözetilmeden eşitlik prensibi çerçevesinde kabul görmeleri gerektiği ve bu noktada herkesin özgün ve değerli bir cemaat üyesi olduğunun temsili konusunda da camiler önem arz etmektedir.

Katılımcıların bir kısmı cami cemaatinden destek, övgü gibi olumlu tepkiler aldıklarını belirtmektedirler. Bu tepkilerin kendilerini daha da motive ettiğini ve camiye gitme oranını arttırdığını dile getirmektedirler. Katılımcıların bazılarına göre de, cemaatin sahip olduğu bazı tutumların örtük olarak engellilerin camiye gelmelerini güçleştirmektedir. Bazı görüşlerin gerisinde her ne kadar şefkat ve merhamet olduğunu bildiklerini belirtmelerine rağmen, engelliler bu yaklaşımların dışlayıcı olduğunu toplumun fark etmesi gerektiğini de belirtmektedirler: *"Gelmesen de olur evde kılsan da sevabını alırsın sen zorlanırsın gelme' deniyor. Bu dışlanma anlamına geliyor. Acizsin anlamına*

geliyor" (E4, 37, Ort. Eng.). Bu görüşün arkasında iyi niyetin varlığı anlaşılrsa da yine de engellilerin arzu etmedikleri bir tutum olarak dile getirilmektedir.

Cemaatin sahip olduğu olumsuz bir tutuma da K2 dikkati çekmektedir. Toplumun engellileri günahsız, cennetlik gibi kimi sıfatlarla tanımlamaları engellileri ibadetten ve inançtan uzaklaştırdığının altını şöyle çizmektedir: "*Engelli dediğin zaman 'evde otur, ne işin var, gelme, sen cennetliksin' diyorlar. Ben hiç namaz kılmayayım o zaman.*"

İnsanların engellilerin yaşadıkları tüm zorlukların göz ardı edilerek sürekli ibadet etmeleri gerektiğini düşünmelerinin büyük bir haksızlık ve dışlama olduğunu belirten E11, kendisinin ve diğer birçok engellinin bu tutumla karşılaşmasının, onları insanlardan ve toplum yaşantısından uzaklaştırma riski taşıdığını vurgulamaktadır. Ayrıca kimi insanların kendi engelli halini, Allah'tan gelen bir musibet olarak değerlendirmesi genel olarak kendilerinde yıkıcı bir etkiye sahip olduğunu şöyle dile getirmektedir: "*(...) Engelli bir insanı sadece ibadet etmekle mükelleftir gibi görüyor(...) Bak, Allah vurmuş hala ibadet etmiyor. Bakış açısı böyle olanlar var.*". Bahsedildiği gibi bazı insanlar engellileri hayatlarını sürekli ibadetle geçirmeleri gerektiğine inanmaktadırlar. Bu bakışın gerisinde engellinin aynı zamanda farklı bir biçimde hayat sürmesini de onlara hak olarak görmedikleri de vurgulanmaktadır. "*Yani sen git, ekmeğini, suyunu ye, iç, ibadetini yap, diyor. (...) 'Kahveye gitme, oyun oynama, çarşıya çıkma, hiçbir şey yapma, sen engellisin, sadece ibadet et.'* (...) Soğutuyor. (...) *Keşke insanlarımız daha bilinçli olsalardı. (...) Yine de çok seviyorum insanlarımızı.*" gibi düşünceleri paylaşan E11, olumsuz, yaralayıcı ve itici tutumları sergileyen insanların çoğunun iyi niyetli olduğunu, kötü niyetlerinden yapmadıklarının farkında olduğunu belirtmektedir. Engellileri evlere hapseden, yaşamlarını tek bir boyuta salt ibadet etmeye indirgeyen bakışın herhangi bir din ya da inançla izahını yapmak mümkün değildir. Cemaatin sahip olduğu bu tutumların derhal değişmesi gerekmektedir. Bu konuda da engelliler, en büyük sorumluluğun dini kurum ve görevlilerde olduğunu ileri sürmektedirler.

Cemaat üyelerinden bazılarının, engellilerin kendi evlerinde daha rahat ibadet edebileceği, engellilerden ahirette sual edilmeyeceğini ifade etmeleri, engellilerin dini toplumsal yaşama katılımlarını engelleyici bir tutum olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar insanların iyi niyetle bu değerlendirmelerde bulunmaları söz konusu olsa da katılımcılar bunun örtük olarak bir dışlanma içerdiğini ve engellileri toplumdaki uzaklaştırdığını belirtmektedirler. Hatta kimi zaman engellilerin günahsız ve cennetlik olduğunu söylemeleri, engellileri ibadet ve inançtan dahi uzaklaştırabileceğini de ısrarla dile getirmektedirler.

Cemaat arasındaki manevi yakınlaşma ile kişiler birbirleriyle tanışmakta ve sürekli görüşme imkânı bulmaktadırlar. Böylelikle, arkadaş ve dost edinme, yoğun ve devam edecek ilişkiler kurabilmektedir. İnsanlar arasında güven bağları oluşmakta toplumsal dayanışma artmaktadır (Certel,1999: 221). Engellilerin camiye ulaşamamaları belirtilen duygu ve ilişkilerden izole edileceği de vurgulamaktadır.

Cemaatin engellilere yönelik bazı olumsuz tutumları bulunmaktadır. Bunlar arasında, engellilere ahirette sual edilmeyeceği, engellilerin günahsız ve cennetlik oldukları, engellilerin kendi evlerinde daha rahat ibadet edebileceği sayılmaktadır. Bu tutumlar engellilerin camiye gitme ve toplu ibadetlere katılmalarını engellemektedir. Bu görünürde iyi olarak değerlendirilen tutumların yanında, engellilik halini bir musibet olarak değerlendirip engellilerin sürekli ibadet etmesi ve Allah'tan af dilemesi gerektiği gibi tutumlar da bulunmaktadır. Engelliler için hem camilere erişim hem de cami içindeki alanlara erişim ile abdesthanelerin bodrum katlarında oluşu, lavabo ve çeşmelerin yükseklikleri gibi sıkıntılar yapısal sorunların başında gelmektedir. Engellilerin camilere ve Kur'an kurslarına erişemediklerini, eriştiklerinde ise ya materyal ya da hizmet verecek uzman personellerin olmayışı nedeniyle dini alandan ve bilgiden uzak tutulduklarını vurgulamaktadırlar. Cami dışının ve yakın alanlarının sadaka toplanma ve dilenme mekânları olarak değerlendirilmeleri ve genelde dilenen insanların engelli olduğu ön yargısı da engellileri camiden uzaklaştırmaktadır.

İbadetlerin sosyal ve bireysel işlevleri bulunmaktadır. Engelliler için her ikisinin de önemli olduğu ifade edilebilir. Özellikle toplu olarak gerçekleştirilen ibadetler, toplumsal yaşama katılımdan dışlanmanın önemli bir panzehri olarak değerlendirilebilir. Toplu ibadetler sayesinde insanlarla bir araya gelmekte, dertleşmekte, bilgiler ve görüşler almaktadır. İbadetleri yerine getirme konusunda her engel grubunun kendine göre birtakım sıkıntıları bulunmaktadır. Özellikle ortopedik engelliler bedensel olarak namazın bölümlerini tam anlamıyla yapamadıklarını dile getirmektedirler. Görme engellilerden bazıları da Kur'an-ı Kerim'i okuyamadıklarından yakınmaktadır. İşitme engellilerin bu konularda daha çok muzdarip oldukları söylenebilir. Çünkü okuma yazma konusunda yaşadıkları sorunlar, dini konuların bazılarının soyut düşünmeyi gerektiren boyutları dile getirilebilir. Yine dini bilgi konusunda en talihsiz olanların işitme engelliler olduğu söylenebilir. Dini hayatı anlama, sureleri ezberleme konusunda ciddi zorluklar yaşamaktadırlar. Ancak katılımcıların tümü ibadetin kendilerinin duygusal dengelerini oluşturmada ve manevi doyuma ulaşmada büyük etkisi olduğunu vurgulamaktadır. Katılımcılar, ibadetlerin

özellikle namazın ruhu ferahlatıcı ve insana huzur verici olduğu vurgulanmaktadır.

Din görevlilerinin toplumda önemli işlevler üstlendiklerini dile getiren K2, kendilerine ve diğer dezavantajlı gruplara özellikle sosyal psikolojik manada destekler vermesi gerektiğini ancak birçok din görevlisinin bu yaklaşımdan uzak olduğunu şöyle dile getirmektedir: *"İmamlar rehberdir ve önderler toplumda önde giderler. Bir nevi bugünkü psikologlar, sosyologlar bence imamlardır ki bunun farkında olsalar."* E4 de din görevlilerinin dini bilgilerden öte, özellikle sosyal bilimler alanında gerekli bilgilere de sahip olmaları gerektiğinin altını çizmektedir: *"İmamlarımızın dini bilgileri var ama insan psikolojisini anlamıyorlar. Mesela, bir ayeti söylersiniz ama o ayeti pekiştirmek için insani yönlerinizin gelişmiş olması gerekiyor."*

Katılımcıların bir kısmının kabul ettiği gibi, K1 ve E11 de, din görevlilerin engellilik konusunda yeterli bilgi sahibi olmadığını altını çizmektedir. Katılımcıların bir kısmı din görevlilerinin vaaz ve hutbeden cemaate engelliler hususunda bilgiler aktarmadığını, engellilere nasıl davranılması gerektiğini vurgulamadıklarını belirtmektedirler. Katılımcılardan birkaçı, dini eğitim aldıklarından engellileri en iyi anlayanlar arasında din görevlilerinin bulduklarını dile getirmektedirler. Ayrıca manevi destek hususunda da engellilere en faydalı olan insanların din görevlileri olduğunu belirtmektedirler. Bazı katılımcılar ise din görevlilerinin yalnızca sahip oldukları bilgi düzeylerinden değil, engelliler konusunda duyarsızlıklarının, inisiyatif kullanmamalarının altını çizmektedir. İşitme engelli katılımcılar, din görevlilerinin kendileri ile iletişim kuramadıkları, herhangi bir şekilde kendilerine bilgi aktaracak bir eğitim sürecinden geçmediklerini dile getirmektedirler. Bazı katılımcıların dile getirdikleri bir başka konu da engellilerin dini bilgilerinin yetersizliğinden doğan bazı inanç ve düşüncelerin berraklaşmasında engellilere dini bilgilerin aktarılması gerektiğidir. Özellikle, engellilerin ibadet etmeleri, mükâfatlandırılmaları konusunda engellilere ciddi bir eğitimin din görevlileri tarafından verilmesi gerektiği de vurgulanmaktadır.

Katılımcılar din görevlilerinin engellilik konusunda bazı eksikliklerinin bulunduğunu vurgulamaktadırlar. Bunların başında ve en önemlisi engellilik ile engelliler konusunda teorik ve pratik bilgi ve görüşlerinin yetersizliği dile getirilmektedir. Din görevlilerinin engellilere bilhassa sosyal ve psikolojik açıdan yardımlarda bulunmalarının altı çizilmektedir. Ancak din görevlilerinin eğitimleri süresince engelliler konusunda psikolojik ve diğer sosyal bilimler alanlarında yeterli bir eğitim alamadıkları pratik bir gerçeklik olarak

değerlendirilmektedir. Mutlak surette din görevlilerinin insanı, dolayısıyla dezavantajlı tüm grupları anlamaları gerektiği önemle vurgulanmaktadır. "Cami Eğitimi ve Cami Bağlantılı Halkla İlişkilerde İletişim Engelleri" adlı tez çalışmasında Aksoy (2014)'ün de benzer sonuçlara ulaştığı belirlenmiştir. Aksoy (2014), din görevlilerinin yürüttükleri görevlerle ilgili olarak iletişim içinde olduğu, hitap ettiği hedef kitleyi tanımadığı ve bu kitlenin ilgi ve ihtiyaçları konusunda yeterli düzeyde bilgi sahibi olmadığını dile getirmektedir.

Engellilerin en çok destek görmek istediği kurumların başında Diyanet İşleri Başkanlığı gelmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve İl Müftülüğü'nün engelliler ile ilgili çalışmalarını sorguladığımızda katılımcılar ciddi bir çalışmadan haberdar olmadıklarını ya da ilgili konularda bilgi sahibi olmadıklarını dile getirmektedirler. Katılımcılar İl Müftülüğü'nün kendilerinin dikkate alınarak her hangi bir caminin erişilebilir kılındığını ya da engelliler özelinde bir programın düzenlendiğinin de bilgisine sahip olmadıklarını vurgulamaktadırlar. Müftülük tarafından kendilerine herhangi bir kurs ya da beceri geliştirici program desteği verilmediği ve dini bilgilerini artırıcı ciddi bir çalışmanın olmadığını ileri sürmektedirler. Camilere ve Kur'an kurslarına erişemediklerini, eriştiklerinde ise ya materyal ya da hizmet verecek uzman personellerin olmayışı nedeniyle dini alandan ve bilgiden uzak tutulduklarını vurgulamaktadırlar. Müftülüğün engelli merkezli din hizmetleri hususunda çalışmalarda bulunması kendilerinin sosyalleşmeleri için zorunlu olduğunu savunmaktadırlar. Birtakım vaaz ve hutbeden oluşan duyarlılık çalışmalarının yeterli olmadığını, topyekûn bir şekilde toplumun bilinçlendirilmesi faaliyetlerine katkı sunmaları gerektiğinin altı çizilmektedir. İletişim teknolojisi alanındaki gelişmelerin dikkate alınarak sesli dini kütüphane (siyer, tefsir, hadis vb.) oluşturulması, dini kaynakların hızlı bir şekilde dijital ortamlara aktarılması gerektiğini dile getirmektedirler.

Katılımcıların çoğu televizyonda yayınlanan bazı dini içerikli yayın ve programları takip ettiğini ifade etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olarak 2012 yılında yayın hayatına başlayan Diyanet TV, toplumun gerek duyduğu dini bilgilendirme işlevi de görmektedir. Farklı türden birçok programın bulunduğu bu televizyon kanalına ilişkin engellilere yönelttiğimiz soruya bazı katılımcıların cevapları Diyanet TV'nin pek de tanınır olmadığını ve engelliler tarafından takip edilmediğini göstermektedir. Birçok katılımcı dini içerikli televizyon yayınlarını takip ettiklerini ifade etmişlerdir. Cuma günleri, iftar ve sahur saatlerinde, kandil gecelerinde yayınlanan programlar izlenme açısından daha çok tercih edilen programlar olarak dile getirilmektedir. Canlı olarak Kâbe yayınları ve Kur'an okumaları da izlenenler arasında bulunmaktadır. Katılımcılardan

bazıları ise televizyona ilişkin olumsuz kanaat bildirmektedir. Görme engelliler için sadece ses, işitme engelliler için ise sadece resim olmanın ötesinde bir anlam taşımadığından dolayı televizyon nitelikli bir bilgi ya da eğlence vasıtası olarak kabul edilmemektedir.

Dini bilgi kaynaklarından biri de sosyal medyada yayın yapan internet siteleridir. Dinsel içerikli yayın yapan internet sitelerinde sesli ve görüntülü birçok materyal, hem ibadet etmede hem de bilgileri zenginleştirmede önemli görülmektedir. Yeni teknolojiler vasıtasıyla; sesli Arapça Kur'an-ı Kerim ve Kur'an-ı Kerim Türkçe meali, anlatımlı ve görsel namaz programları, hatim programları, sesli hadisler vb. uygulamalar engellilerin de rahat kullanımına sunulmaktadır. Bazı katılımcılar belirtilen materyallerden yararlandıklarını ifade etmektedir.

Dini sosyalleşme sürecinde aktarılan bilgi ve beceriler, hayatta karşılaşılan sorunlara çözüm getirecek nitelikte olduğu ölçüde dini sosyalleşme de daha etkili olacaktır. Dini deneyimlerin edinildikleri dini mekânlar, bireylerin dini somut gerçeklerle ve imgelerle kavramasında oldukça önemlidir (Güngör, 2012: 126). Dolayısı ile din sadece bir toplumsal bütünleşme kaynağı değil aynı zamanda bireylerin sosyalleşmelerinde ve kimlik kazanmalarında da önemlidir. Engellilerin de sosyalleşme süreçlerinde kendine özgü kimlik edinmeyle beraber dini sosyalleşme kanallarından da yararlanarak öznel benlik oluşturabilmektedir.

Herkes için olduğu gibi sosyalleşme süreci engelliler için de oldukça önem arz etmektedir. Bu süreçte bireysel farklılıklar önemli bir husustur. Elbette ki, kalıtsal unsurlar kesin bir şekilde bireylerin yeteneklerini bütünüyle belirleyemez. Ancak yönelimleri ve dereceleri hakkında ipuçları taşımaktadır. Her çocuğun zihinsel, bedensel, duygusal vb. alanlarda aynı olmaması doğaldır. Sosyalleşme açısından bakıldığında zekâ, bellek ve algı sorunları yaşayan çocukların gerek kendi akranları ile oyunlar vasıtasıyla gerekse de yetişkinlerle kurdukları ilişkilerde beklenen davranışları sergilemesi oldukça zor olabilmektedir. Dolayısıyla bu bireysel farklılıklar nedeniyle toplumsal yaşama uyum göstermekte güçlük yaşayabilmekteler (Okumuşlar, 2013: 53). Bu noktada engelli bireylerin nitelikli bir dini sosyalleşme sürecinden geçtikleri söylenemez. Engelli bireyler, toplumun değerlerini, inanışlarını güçlü bir etkileşim süreci içinde olmadıklarından yeterince edinmemektedirler. Başarılı bir dini sosyalleşmenin özünde anne, babalar ve diğer bireylerle olumlu ilişkiler kurma bulunmaktadır. Aile, cemaat, din görevlisi vb. unsurlar sosyal öğrenme ve kimlik oluşturma hususunda yetersiz kalmaktadırlar. Bütün bu yetersizlikler

engelliler için güçlü bir “biz” duygusunun gelişmesine de engel olmaktadır. Biz duygusunun güçlenmesine, Yıldız ve Özgedey (2010)'in araştırmalarında belirttikleri gibi diğer insanlarla dertleşme ve sohbetlerde bulunma etkili olmaktadır. Engelliler için akrabalık ve komşuluk ilişkileri önemli ölçüde sohbet dertleşme üstüne kurulmaktadır. Bu içerikli ilişkiler hem engellilerin toplumsal ilişkilerini güçlendirmekte ve bu ilişkiler üstünden engelliler sosyal öğrenmeler gerçekleştirilmektedirler.

Engellilerde biz duygusu, kolektif bilinç ve amaçların oluşmasına maalesef sosyalleşme sürecinde katkılar sunulmamaktadır. Engelli bireyler yaşadıkları toplumun yaşam şekliyle uyumlu hale gelmeleri için desteklenmemektedirler. Toplumun değerleri ve inanışları sosyalleşme sürecinde kendilerine gerektiği gibi aktarılmamaktadır. Kişiler arası etkileşim olanaklarından yoksun oluş engelliler için sosyal öğrenmeyi zorlaştırmaktadır. Toplumun değerli bir üyesi olma yolunda gereken desteği görememektedirler. Toplumsal hayatın gerekleri arasında bulunan kültürel ve diğer alanlara ilişkin değer ve kuralları edinerek insanlar toplumsal uyumu gerçekleştirebilmektedirler. Ancak engelliler zikredilen konularda, aile, okul, arkadaşlık, kamu kurum ve kuruluşları, sivil toplum gibi birçok aktörden yeterli desteği alamamaktadırlar. Tüm bunlar bir araya geldiğinde engellilerin toplumsal hayata katılma ve onu sürdürme konusunda sağlıklı bir süreçten geçtikleri söylenemez. Birçok açıdan sosyalleşme süreci başarısız olmaktadır.

Sonuç

Bir toplumsal kurum olarak din, katılımcıların hayatında oldukça güçlü ve tutunacakları bir unsurdur. Onlar için inanma; yeri doldurulamayacak bir önemli ihtiyaç, tedavi edici ve güçlendirici özelliklere sahip ve kendileri için destekleyici bir boyut taşıyan bir unsurdur. Katılımcıların tüm bu vurguları dikkate alındığında engellilerin dini hizmetlere, dini toplumsal alan ve ibadetlere ulaşmalarında önemli sorunlar bulunmaktadır. Cami merkezli dini yaşantıdan çeşitli nedenlerle uzak tutulmaktadır. Gerek cemaatin tutumları gerek din görevlilerinin çeşitli alanlardaki yetersizlikleri gerekse ibadet alanlarının mimari yapısı ve erişebilirlikleri bu uzak tutulmayı doğurmaktadır. Engellilere yönelik dini eğitim, sosyal ve kültürel faaliyetlerin yeterli olmayışları da engellilerin dini bir destek olarak değerlendirmelerinin önünde bir zorluk olarak bulunmaktadır. Bu manada engellilere etkin dini hizmetlerin verildiğini dile getirmek zor olmaktadır. Engellilerin anlam dünyasında din dayanılacak en önemli destek olmasına rağmen, dini hizmet sunma ile görevli kurum ve kuruluşlar bu hizmeti gerektiği engellilere sunamamaktadırlar.

Engellilerin nitelikli bir sosyalleşme sürecinden geçtikleri söylenemez. Çünkü sosyalleşmeyi sağlayacak eğitim, aile, arkadaş, okul, kitle iletişim araçları gibi unsurlardan yeterince destek görmemektedirler. Böylece engellilerde toplumsal bilincin oluşması ve toplumsal hayata uyum sağlama güçleşmektedir. Ayrıca, formel ya da enformel eğitim ve benzeri imkanlardan yararlanma olanakları da oldukça düşük olduğundan bireysel kimlik oluşturma ve kişilik geliştirme konularında da kendilerine katkı sağlayacak sürekli ve etkili bir sosyalleşme sürecini dile getirmek zor olmaktadır. Ayrıca dini sosyalleşme sürecinin de etkin olmadığı ve bu süreçte rol ve sorumlulukları bulunan kişi ve kurumların da görevlerini nitelikli bir şekilde yerine getirmediği dile getirilebilir. Böylece engelli bireyler istenilen düzeyde dinsel bir kimlik edinme ve benlik oluşturmada da yoksun kalmaktadırlar.

Araştırmaya katılan engellilerin toplumsal ilişkilerden, sosyal ve kültürel faaliyetlerden, temel hizmetlerden (eğitim, sağlık, adalet, ulaşım, istihdam) belli boyut ve düzeylerde dışlandıkları söylenebilir. Sosyal dışlanma boyutlarıyla ilgili literatür incelendiğinde, dini toplumsal hizmetlerin ve dini toplumsal alanın da bir boyut ve alan olarak kabul edilmesi mümkündür. Katılımcılar ile yapılan görüşmeler sonucunda, engellilerin dini toplumsal yaşamda birçok sorun yaşadıkları ifade edilebilir. Dini kültürel ve sosyal faaliyetlerden uzaklaşma (kermes, mevlit, taziye, vb.), temel dini hizmetlere erişememe, cami-cemaat merkezli ilişkilerinden uzaklaşma (yardım, hasta ziyaretleri, namaz sonrası sohbetler gibi), cemaatin engellilere yönelik bilincinin yetersizliği, olumsuz tutumları, dini bilgiye ve dini eğitim kurumlarına ulaşamama, ibadet mekânlarının iç dizaynı ve diğer yardımcı unsurların uygunsuzluğu, bazı din görevlilerinin bilgisizliği ve duyarsızlıkları, dini sosyal destekten yoksunluk, dini başa çıkma mekanizmasından yararlanamama en önemli sorunlar olarak dile getirilmektedir. Dolayısıyla, araştırma bulgularından ve sosyal dışlanma literatüründen hareketle, engellilerin dini hizmetlerden ve dini toplumsal yaşamdan uzak kaldıkları ileri sürülebilir. Söz konusu durumu "dini toplumsal alandan ve dini hizmetlerden dışlanma" olarak kavramsallaştırmak mümkün görünmektedir. Bu bağlamda dini hizmetlerden dışlanma kavramı için bir tanım önerilebilir. Dini toplumsal alandan ve dini hizmetlerden dışlanma; ibadet mekânlarına, dini bilgiye ve temel dini hizmetlere erişememe, dini sosyal destekten yoksun kalma, cami-cemaat merkezli ilişkilerden uzaklaşma ve dini toplumsal etkinliklere katılımdan mahrum olma olarak tanımlanabilir.

KAYNAKLAR

- 2828 Sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu (1983), *T. C. Resmi Gazete*, 18059, 24 Mayıs 1983.
- ACARA, Yusuf (2013), " Saadet Asrı Model Toplum Tecrübesinin Engellilere İlişkin Kodları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13 (1), ss. 131- 171.
- AÇIKEL, Yusuf (2010), "Hadisler Işığında Görme Engelliler ve Bazı Öneriler". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2), ss. 15-44.
- AKSOY, Erdoğan (2014), *Cami Eğitimi ve Cami Bağlantılı Halkla İlişkilerde İletişim Engelleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- APAYDIN, Halil (2001), "Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (12-13), ss. 319-337.
- ARABACI, Fazlı (2003), "Türkiye’de Dini Sosyalleşmenin Temel Etkenleri", *Dini Araştırmalar*, 6 (16), ss. 39-54.
- ARSLAN, Mustafa (2006), "Dini Toplumsallaşma ve Temel Etkenleri: Türk Genç Ergenleri Arasında Uygulamalı Bir Araştırma", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 31, ss. 61-78.
- ARSLANTÜRK, Zeki (2008), "Namazın Cemaatle Kılınması veya İbadetin Toplumsallaşması", *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*". -Tartışmalı İlmi Toplantı-, 18-19 Ekim 2008, (ss: 177-182), İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- ATAY, Ramazan (2013), "Aile Eğitim Merkezleri Olarak Camiler: Anne-Çocuk Grupları (0-5 Yaş), Cami Merkezli Hayat", *III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri*, 13 Mayıs 2012, (ss: 62-76), İstanbul: YECDER
- AYDIN, Ali Rıza (1996), "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (8), 211-220.
- BAHÇEKAPILI, Mehmet (2012), " Bio-Psiko-Sosyal Açısından Dinin Ruh Sağlığı, Stres, Depresyon ve Engellilik Üzerindeki Etkisi ", Mehmet Mazak (Ed.). *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak Sempozyum Bildirileri*, 05-06 Mayıs 2012, (ss: 239-258), İstanbul: Sultanbeyli Belediye Başkanlığı.
- BAL, Hüseyin (2013), *Nitel Araştırma Yöntemi*. Isparta: Fakülte Kitapevi.
- BAYYIĞIT, Mehmet (2014), *Din Sosyolojisi*, Konya: Palet Yayınları.

- BHALLA, Ajit, & Lapeyre, Frederic (1997), "Social Exclusion: Towards An Analytical And Operational Framework". [Sosyal Dışlanma: Analitik ve Operasyonel Bir Çerçeveye Doğru], *Development And Change*, 28 (3), ss. 413-433.
- BİLGİN, Vejdi (2008), "Din Sosyalleşme ve Dini Bilinçlenmede Caminin Yeri ve Önemi". *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*, - *Tartışmalı İlmî Toplantı*-, 18-19 Ekim 2008, (ss: 187-209), İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- BUGENTAL, Daphne Blunt, & Grusec, Joan, E (1998), "Socialization Processes". *Handbook Of Child Psychology*.
- BULUT, Ramazan (2011), "Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), ss. 20-37.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener, AKGÜN, Özcan, KARADENİZ, Şirin, KILIÇ, Ebru (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Pegem Akademi.
- BYRNE, David (2005), *Social Exclusion*. Berkshire: Open University (UK), (2005).
- CERTEL, Hüseyin (1999), Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2 (4), ss. 209-222.
- ÇAKIR, Özlem (2002), "Sosyal Dışlanma". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (3), ss. 83-104.
- ÇEKİN, Abdulkadir (2013), "Din ve Eğitiminin Toplumsal Yönü Üzerine Değerlendirmeler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), ss. 36-48.
- ÇELİKKAYA, Hasan (1993), "Cami Eğitimi". *Diyanet İlmî Dergisi*, 29 (2), 60-61.
- ÇİÇEK, Yakup (2012), "İslam'ın Engellilere Bakışı". Mehmet Mazak (Ed.). *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak Sempozyum Bildirileri*, 05-06 Mayıs 2012), İstanbul: Sultanbeyli Belediye Başkanlığı.
- DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ, (2002), *Türkiye Özürlüler Araştırması*. Ankara: DİE.
- DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI, (2011), *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- DOĞAN, Şahin (2010), "Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo-Kültürel Faktörler". *Toplum Bilimleri*, 4 (8), ss. 107-126.

- DÖNER, Adem (2014), *Cami Hizmetlerinde Cemaatin Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz (Sivas/Zara İlçesi Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DÜNYA SAĞLIK ÖRGÜTÜ (2010), *Dünya Engellilik Raporu*, Erişim Tarihi: 23.02.2016, <http://eyh.aile.gov.tr/data/5480490c369dc57170df34bd/D%C3%BCnnya%20Engellilik%20Raporu-basilan.pdf>
- ERDOĞDU, Seyhan (2004), Sosyal Politikada Avrupalı Bir Kavram: Sosyal Dışlanma. *Çalışma Ortamı Dergisi*, 75. <http://sosyalpolitika.fisek.org.tr/sosyal-politikada-%E2%80-bir-kavram-sosyal-dislanma/>.
- ERYÜCEL, Sema (2013), "Yaşam olayları ve Olumlu Dini Başa Çıkma", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, ss. 251-271.
- GECAS, Viktor (2000), "Socialization", In Edt: Edgar F. Borgatta - Rhonda J. V. Montgomery (Eds.), *Encyclopedia Of Sociology Volume 4*, (pp: 2855-2857), New York, NY: Macmillan Reference
- GOULD, Marie (2011), "The Mass Media & Socialization", In The Editors Of Salem Press (Eds.), *The Process Of Socialization (pp. 80-87)*, California: Salem Press.
- GRUSEC, Joan, E. & Hastings, David (2007), "Introduction". In Grusec, J. E., & Hastings, P. D. (Eds.), *Handbook Of Socialization: Theory And Research* (pp. 355-381), New York, NY: Guilford Press.
- GÜNAY, Ünver (2010), *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- GÜNGÖR, Özcan (2012), "Amerika'daki Türk Gençler Cami ve Dini Sosyalleşme (New Jersey Örneği)", *Diyanet İlmî Dergi*, 48 (4), ss. 117-136.
- HAK, Müshirul (1991), "İslâm Toplumu ve Toplum Hayatında Câmi'nin Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (3), ss. 287-292.
- HANDEL, Gerald (2010), "Sociological Perspectives On Social Development". Peter K. Smith & Craig H. Hart (Ed.) *The Wiley-Blackwell Handbook of Childhood Social Development* (pp. 119-136), Wiley-Blackwell.
- İÇLİ, Gönül (2009), *Sosyolojiye Giriş*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- KARAGÖZ, İsmail (2003), "Kur'an'ın Engellilere Bakışı", İsmail Karagöz (Ed.). *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslâm (Sorunlar ve Çözüm Önerileri) Sempozyum Bildirileri*, 20-21 Aralık 2003, (ss: 33-58), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- KINCAL, Remzi, Y (2014), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- KİRMAN, Mehmet, Ali (2011), *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- KÖYLÜ, Mustafa (2004), "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, ss. 137-154.
- KULA, Naci (2004), "Engellilere Verilecek Tebliğ ve İrşad Hizmeti", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4 (1), ss. 17-45.
- KURNAZ, Şuayip (2013), *Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MERRIAM, Sharan, B (2013), *Nitel Araştırma*, (Çev.: Selahattin Turan) Ankara: Nobel Yayıncılık.
- NEUMAN, Lawrence (2014), *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, (Çev.: Sedef Özge). Ankara: Siyasal Kitapevi.
- OKUMUŞ, Ejder (2014), "Dini Sosyalleşme". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish* 9 (11), 429-454. [http://www.turkishstudies.net/Makaleler/Okumu %C5%9FEjder-sos-429-454.pdf](http://www.turkishstudies.net/Makaleler/Okumu%C5%9FEjder-sos-429-454.pdf). Erişim Tarihi: 20.05.2016.
- OKUMUŞLAR, Muhittin (2013), *Sosyalleşme Sürecinde Din Eğitimi*, İstanbul: Yediveren Kitap.
- PERCY-SMITH, Jane (2000), *Policy Responses o Social Exclusion: Towards Inclusion?*, Mcgraw-Hill Education (UK).
- PIERSON, John (2002). *Tackling Social Exclusion*, London: Routledge.
- SANCAKLI, Saffet (2006), "Hz. Peygamber'in Engellilere Karşı Bakış Açısının Tespiti", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6 (2), ss. 37-72.
- SCHARF, Thomas, PHİLLİPSON, Chris, KİNGSTON, Paul, & SMİTH, Allison, E (2001), "Social Exclusion And Older People: Exploring The Connections", [Sosyal Dışlanma ve Yaşlı Bireyler: Bağlantıları Keşfetme], Erişim Tarihi: 24.05.2016 *Education And Ageing*, 16 (3), 303-320. <https://www.researchgate.net/publication/228808448>.
- SHERKAT, Darren, E (2013), "Dini Sosyalleşme: Etki Kaynakları ve Araçların Etkileri". *Electronic Turkish Studies*, 8 (3), 279-297. Erişim Tarihi: 01.07.2016, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1487463470_18G%C3%BCng%C3%B6r%C3%96zcan-279-297.pdf.

- SILVER, Hilary (1995), "Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms Of Social Exclusion", In Jose B. Figueiredo (Eds.), *Social Exclusion: Rhetoric Reality Responses* (pp: 57-80), Geneva: International Labour Organization (International Institute for Labour Studies)
- SILVER, Hilary (2007), "Social Exclusion", In George Ritzer (Ed.), *Blackwell Encyclopedia Of Sociology* (pp:4419-4421). Blackwell Publishing.
- SILVER, Hilary & MİLLER, Seymour, M (2003), "Social Exclusion", [Sosyal Dışlanma], *Indicators*, 2(2), 5-21, Erişim Tarihi: 14.08.2016, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15357449.2003.11069166>.
- TARTANOĞLU, Şafak (2010), "Sosyal Dışlanma: Küreselleşme Perspektifinden Bir Kavramsallaştırma Çabası", *Sosyoloji Konferansları Dergisi (Istanbul Journal Of Sociological Studies)*, 42, ss. 1-13.
- TETİK, Hayati (1998), "Yaygın Din Eğitiminde Cami Görevlileri-Cemaat İletişiminin Önemi". *Diyanet İlmi Dergi*, 34 (2), ss. 99-108.
- TEZCAN, Mahmut (1995), *Sosyolojiye Giriş*, Ankara: Savaş Matbaacılık.
- TEZCAN, Münir (2007), "Kur'an'ın Bedensel Engellilere Yaklaşımı". *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 137-186.
- YARAN, R (2002), "Kefaret", *İslam Ansiklopedisi*, (XXV, 179-182), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- YILDIRIM, Ali, ŞİMŞEK, Hasan (2008), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- YILDIRIMALP, Sinem (2014), "Sosyal Dışlanma ve Avrupa Birliği Yaklaşımı", *Siyaset, Ekonomi Ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), ss. 91-108.
- YILDIZ, Recep, ÖZGEDEY, Oktay (2014), *Engelli İle Bakımını Üstlenen Aile Bireylerinin Akrabalık ve Komşuluk İlişkileri*, İstanbul: Beka Yayıncılık.

